

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

МАТВЄЄВА ЮЛІЯ ІВАНІВНА

УДК 340.13/.14(043.3/.5)

ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ
ЯК СКЛАДОВА ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Автореферат

Дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Київ-2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі загальнотеоретичного правознавства та публічного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри
загальнотеоретичного
правознавства та публічного права
факультету правничих наук
Національного університету
«Києво-Могилянська академія»
ЦЕЛЬЄВ Олексій Вікторович

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та філософії
права Інституту права та психології
Національного університету «Львівська
політехніка»
КЕЛЬМАН Михайло Степанович
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант докторантури та ад'юнктури
Національної академії внутрішніх справ
МІНЧЕНКО Ольга Василівна

Захист відбудеться 29 листопада 2019 року о 10:00 на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.008.04 в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» за адресою: 04070, м. Київ, вул. Сковороди, 2.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Національного університету «Києво-Могилянська академія» за адресою: 04070, м. Київ, вул. Сковороди, 2.

Автореферат розіслано « 28 » жовтня 2019 року

**Т.в.о. вченого секретаря
спеціалізованої вченої ради**

Зверєв Є. О.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження (актуальність). Верховенство права є одним з визначальних здобутків людства у сфері правової теорії і практики. Його основне спрямування – це захист людини від свавільного втручання держави у її фундаментальні права, недопущення узурпації державної влади та забезпечення стабільного і справедливого правопорядку.

Враховуючи, що право – це процес інтелектуальної кваліфікації, а не реальний природний об'єкт а ріогі¹, слід погодитися з думкою Р. Дворкіна про те, що наше розуміння права залежить від відповіді, яку ми даємо на таке фундаментальне питання, як поняття верховенства права². Від його поглибленого осмислення безпосередньо залежить як з'ясування сучасних тенденцій праворозуміння, так і рівень кваліфікації і професіоналізму правника.

Складні поняття, як правило, важко підлягають формулюванню, чіткій понятійній визначеності. Ще з часів прийняття Дигестів Юстиніана, відоме твердження, відповідно до якого кожне визначення у праві є небезпечним, оскільки його можна спростувати. Однак без визначень, особливо у науковому просторі, неможливо обійтися, вони характеризують певне явище за найбільш істотними універсальними властивостями. Такі властивості, зі свого боку, теж можуть бути складними поняттями. Тож доходимо висновку: поняття, яке не піддається чіткому однозначному визначенню, можна охарактеризувати через його властивості, найбільш загальні ознаки. Структурно такі поняття охоплюють багато елементів. Верховенство права належить саме до таких категорій.

Свідченням постійного інтересу до досліджень та практичного значення феномена верховенства права є низка актів міжнародних організацій, серед яких, зокрема, варто виділити: доповіді ООН 2002 р., 2004 р., резолюція Комісії ООН з прав людини 2005 р., Зобов'язання стосовно верховенства права 2009 р. ОБСЄ, документи Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія) Ради Європи – доповідь щодо верховенства права (березень 2011 р.) і «Rule of Law Checklist» (в неофіційному перекладі С.Головатого - мірило правовладдя – тест для визначення рівня верховенства права в окремій державі (березень 2016 р.).

Відповідно до наукового доробку вчених, а також названих документів однією з істотних властивостей, складових або елементів верховенства права є принцип правової визначеності. Цей принцип - також складне поняття. Тому актуальним питанням роботи є дослідження усіх елементів цього принципу та розкриття їхнього значення для подальшого розвитку правової системи. Це стосується, насамперед: - юридико-технічних вимог до нормативно-правових актів – їхній текст повинен бути сформульований таким чином, щоб особа самостійно або з допомогою правника могла розуміти значення текстів актів для своєї поведінки; вимог передбачуваності нормативно-правових актів, їх сталості, не частоті зміни; вимог легітимних очікувань – особа повинна довіряти правовим актам, бути переконаною у їхній стабільності та у можливості реалізації своєї поведінки відповідно до цих актів; вимог до органів

¹ Норбер Р. Историческое введение в право. Москва: NOTA BENE, 2005. С. 672.

² Дворкін Р. Верховенство права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 22.

державної влади та місцевого самоврядування – вони повинні діяти передбачувано і лише у спосіб та у межах повноважень, визначених законом; унеможливлення зворотної дії нормативно-правових актів; принцип *nullum crimen sine lege* та *nullum poena sine lege*; вимог виконання судових рішень, недопущення необґрунтованого оскарження, дотримання принципу *res judicata*.

Послідовне дотримання принципу правової визначеності сприяє впевненості людини у своєму стабільному правовому становищі, у формуванні власної правової поведінки зі зрозумілою перспективою, сталості та несуперечливості всієї правової системи.

Актуальність дослідження принципу правової визначеності обумовлена також постійним зростанням кількості справ проти України в Європейському суді з прав людини (далі - ЄСПЛ). Багато рішень у цих справах ухвалені з констатацією порушення вимог принципу правової визначеності.

Отже, усвідомлення сутності принципу правової визначеності, змісту його складових елементів, їхніх взаємозв'язків та прикладного значення дасть змогу поглибити науково-теоретичне розуміння і практичну реалізацію верховенства права.

Як вже зазначено, традиційно поняття принципу правової визначеності розкривається зарубіжними та вітчизняними вченими в контексті застосування верховенства права. Так, у західній юридичній науці важливість принципу правової визначеності досліджували такі вчені, як А. Дайсі, Ф. Гаєк, Х. Л. А. Гарт, Л. Л. Фуллер, Р. Дворкін, Б. Таманага, Б. Леоні, Р. Алексі та ін. Останніми роками вивченням різних аспектів правової визначеності займалися М. Сіємс, Дж. Р. Максейнер, Б. Дефан, К. Кесседжян та ін. Серед українських учених слід зазначити науковий доробок Л. Богачової, С. Головатого, Ю. Зайцева, М. Козюбри, С. Погребняка, А. Хворостянкіної, С. Шевчука та ін.

З'ясування ж еволюції, змістовного наповнення окремих елементів та їх значення для правової визначеності залишилося поза увагою науковців. Зокрема, відсутні комплексні дослідження зв'язку складових принципу правової визначеності з практикою нормотворення і нормозастосування. Окрім того, вітчизняною наукою не порівнювалися різні підходи до розуміння правової визначеності у правових сім'ях континентального і загального права. Тому подальше комплексне дослідження ознак цього поняття та їхнього значення як самостійних елементів принципу правової визначеності не втрачає актуальності.

Зв'язок із науковими темами, планами, програмами. Робота відповідає тематиці дослідницької діяльності кафедри загальнотеоретичного правознавства і публічного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» і є результатом виконання наукового проекту «Верховенство права: стан та перспективи вдосконалення механізмів його реалізації в Україні» (реєстраційний номер в УкрІНТЕІ: 0112U007427). Крім того, робота здійснена на виконання напрямів діяльності Центру дослідження верховенства права Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Метою дослідження є комплексне вивчення сутності, історико-правових аспектів становлення, еволюції, змісту та основних елементів принципу правової визначеності на основі опрацювання здобутків правової теорії та юридичної

практики, розкриття його значення для формування правового світогляду та здійснення нормотворчої та нормозастосовчої практики.

На досягнення поставленої мети спрямовано виконання таких **завдань**:

- дослідити загальнотеоретичне розуміння сутності принципу правової визначеності як складової верховенства права;
- визначити співвідношення принципу правової визначеності з іншими спорідненими поняттями (правова безпека, захист довіри тощо);
- простежити еволюцію та теоретичні витoki становлення принципу правової визначеності;
- проаналізувати та узагальнити зарубіжний та вітчизняний науковий доробок щодо розуміння принципу правової визначеності;
- провести порівняльний аналіз трактування принципу правової визначеності у правових сім'ях континентального та загального права;
- розробити науково-методичне обґрунтування системи елементів принципу правової визначеності та запропонувати їх класифікацію;
- сформулювати практичні рекомендації, спрямовані на підвищення рівня врахування вимог принципу правової визначеності у нормотворчій та нормозастосовчій діяльності.

Об'єктом дослідження є комплекс різноманітних суспільних відносин, які впливають із проблем комунікації людини й держави, у яких важливого значення набуває дотримання елементів принципу правової визначеності як складової верховенства права.

Предметом дослідження є розкриття сутності, еволюції розвитку та змісту елементів принципу правової визначеності, його практичного значення як складової верховенства права.

Методи дослідження. Методологічну основу роботи становить комплексне використання загальнонаукових і спеціальних методів, застосування яких сприяло розкриттю предмета дослідження. Аналіз об'єкта й предмета дослідження заснований на фундаментальних засадах сучасних методологічних підходів – антропологічного, синергетичного, герменевтичного.

Антропологічний підхід допоміг з'ясувати сутність і значення досліджуваного поняття – принципу правової визначеності для реалізації й захисту прав та інтересів людини (розділ 1). *Синергетичний підхід* застосований в процесі аналізу взаємодії усіх елементів принципу правової визначеності, які виключно при сумарному спільному впливі мають переважаючий ефект у забезпеченні стабільності, передбачуваності правового регулювання, ніж дія кожного елемента окремо (розділ 1). *Герменевтичний підхід* дав можливість застосувати інтерпретаційні прийоми «герменевтичного кола» із використанням різних способів юридичного тлумачення для аналізу правових текстів, їх осмислення, що сприяло поглибленому розумінню складових принципу правової визначеності (розділи 2 і 3).

Історичний та діалектичний методи пізнання застосовані для аналізу становлення, еволюції та сучасного стану принципу правової визначеності (підрозділи 1.1, 1.2). Такий підхід сприяв більш глибокому вивченню усіх елементів принципу правової визначеності у їхній динаміці, розвитку та наповненню новим змістом. *Гносеологічний метод* допоміг комплексно підійти до розкриття сутності

явища, його елементів та глибше пізнати їх шляхом накопичення знань із різних історичних епох, наукових джерел, нормативно-правових актів, судових рішень і ін. (розділи 1–3). *Онтологічний метод* застосований для відображення аналізу форм буття вимог принципу правової визначеності та їх проявів у текстах нормативно-правових та нормозастосовчих актів (розділи 2 і 3). *Метод системно-структурного аналізу* дав можливість комплексно розкрити поняття принципу правової визначеності як складного явища та виокремити низку його елементів (підрозділ 1.3, розділи 2 і 3), а *метод синтезу* застосований для підготовки узагальнюючих висновків про об'єднання всіх виокремлених елементів у єдине комплексне правове поняття (розділ 1). *Аксіологічний метод* дозволив зробити науково-практичні висновки про світоглядну цінність принципу правової визначеності для утвердження і подальшого осмислення верховенства права і, як наслідок, – захисту прав людини від свавільних дій держави, для удосконалення юридико-технічних аспектів нормотворчої діяльності, для неухильної виконуваності законів та інших нормативно-правових актів, актів індивідуальної дії, зокрема, судових рішень, і підвищення рівня довіри до публічної влади (розділи 1–3). *Порівняльно-правовий метод* застосований для аналізу розуміння принципу правової визначеності у правових сім'ях континентального і загального права, їх спільних та відмінних рис. *Функціональний метод* використаний для з'ясування основного призначення принципу правової визначеності та його окремих структурних елементів (розділи 2 і 3).

Поєднання усіх зазначених методів та їхнє комплексне застосування сприяло дослідженню, осмисленню та обґрунтуванню наукових висновків як результатів цієї роботи.

Джерельна база дослідження. Для досягнення поставленої мети були проаналізовані:

- наукові праці провідних як вітчизняних, так і іноземних учених – фахівців із філософії та загальної теорії права, прав людини, сучасної правової компаративістики (монографії, наукові статті, дисертації);
- міжнародно-правові договори (Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод) та документи міжнародних організацій (ООН, Ради Європи, ОБСЄ);
- нормативно-правові акти (Конституція та закони України);
- судові рішення: ЄСПЛ, Конституційного Суду України та судів загальної юрисдикції України.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена теоретичним і практичним значенням роботи. У дисертації сформульовано низку теоретичних положень і висновків, які є новими для вітчизняної юридичної науки та практики.

Вперше:

- з'ясовані теоретичні витoki становлення та простежена еволюція розуміння принципу правової визначеності від Античності до сьогодення, виявлені суттєві відмінності у пізнанні та інтерпретації правової визначеності у різні історичні епохи, а також тенденції розвитку досліджуваного поняття в умовах сучасних інтеграційних і глобалізаційних процесів;

– проведено порівняльно-правовий аналіз розуміння принципу правової визначеності у правових сім'ях континентального та загального права, на основі якого зроблений висновок про спільні і відмінні риси та їхній вплив на нормотворчу та нормозастосовчу діяльність. Спільним для них є беззаперечне визнання значення принципу правової визначеності та прагнення до подолання правової невизначеності, а відмінним - різний ступінь правової невизначеності та неоднакові способи її подолання, обумовлені історичною роллю нормотворчих і судових органів у названих правових сім'ях;

– запропоновано комплексний науково-методологічний підхід до розуміння принципу правової визначеності як багатогранного і багатовимірного поняття, що не дає можливості сформулювати його універсальну дефініцію. Сутність цього складного феномена доцільно розкривати через комплекс вимог-підпринципів, сукупність яких дає повне уявлення про досліджуване явище;

– розроблена класифікація вимог принципу правової визначеності до нормотворчої, нормозастосовчої діяльності, а також спільних вимог до нормотворчої та нормозастосовчої діяльності.

1. Вимоги до *нормотворчої діяльності* поділено на такі групи:

а) *юридико-технічні (формальні)*, до яких віднесені: вимоги до ясності тексту нормативно-правових актів; чіткості формулювань правових норм, особливо тих, які визначають права, обов'язки і відповідальність особи; нечітке формулювання правової норми допускається лише у виняткових випадках; ступінь чіткості правової норми залежить від змісту нормативно-правового акта, сфери, на яку поширюється цей нормативно-правовий акт, а також від кількості та статусу тих, кому він адресований; вимоги до вираження правових норм, що містять дефініції; вимоги до правових норм, що містять юридичні фікції, презумпції та конструкції; вимоги до повноти вираження правових норм у тексті нормативно-правових актів; вимоги до лаконічності вираження правових норм у тексті нормативно-правових актів;

б) *змістовні*, тобто вимоги до матеріальних (якісно змістовних) елементів принципу правової визначеності, до яких віднесені: вимоги зрозумілості правових норм, їх доступності, однозначності, простоти, узгодженості; вимоги передбачуваності правового регулювання, передбачуваності правової поведінки; вимоги легітимних очікувань. До останніх належать: законні очікування особи, що правові норми будуть застосовуватися для реалізації її прав та свобод; законні очікування особи, що її справа буде вирішена відповідно до чинних правових норм (тобто не застосовуватиметься зворотна дія правової норми) та згідно з усталеною практикою застосування цих норм; що призначена особі міра покарання за вчинене правопорушення не буде збільшена (посилена) при розгляді справи судами вищих інстанцій. Засобом, який деталізує формулювання правової норми у конкретних правових ситуаціях, є судова практика;

в) *процедурні*, тобто вимоги, що забезпечують доступність правових норм: доведення до відома населення – оприлюднення нормативно-правових актів, їх опублікування; зазначення моменту набрання чинності, терміну дії, встановлення необхідного для пристосування до зміненого нормативного регулювання часу – *vacatio legis*; наявність перехідних положень; недопустимість необґрунтованих змін до законодавства.

2. Вимоги до *нормозастосовчої діяльності* полягають у: неухильній виконуваності норм законів та інших нормативно-правових актів, актів індивідуальної дії; несуперечливості нормозастосовчих актів, ухвалених у аналогічних справах; обґрунтованості нормозастосовчих актів, зокрема, судових рішень; послідовному дотриманні сформульованих судами вищих інстанцій правових позицій; неухильному виконанні судових рішень.

3. Спільними вимогами до *нормотворчої та нормозастосовчої діяльності* є такі: недопустимість змін до гіршого; захист легітимних очікувань особи; заборона зворотної дії актів у часі, крім випадків, коли у результаті такої дії поліпшується правове становище особи; *nullum crimen sine lege, nullum poena sine lege* – немає злочину без закону, немає відповідальності без закону; *res judicata* – остаточність судових рішень.

Названі вимоги знайшли відображення у відповідних рекомендаціях, спрямованих на удосконалення діяльності нормотворчих і нормозастосовчих органів.

Удосконалено:

- обґрунтування сутності принципу правової визначеності як комплексного поняття та його окремих вимог-підпринципів;

- розуміння необхідності та можливостей застосування елементів принципу правової визначеності у нормотворчій та нормозастосовчій діяльності, зокрема, судовій практиці.

Отримали подальшого розвитку

- сутнісне наповнення юридико-технічних вимог до нормативно-правових актів та актів індивідуальної дії, дотримання яких є важливим мірилом людиноцентристського підходу до нормотворчості та нормозастосування;

- положення про ступінь формальної визначеності різних за своєю сутністю і призначенням правових норм та вимоги до діяльності нормотворчих органів щодо їх формулювання;

- вимоги принципу правової визначеності до нормозастосовчої, зокрема, судової діяльності.

Практичне значення одержаних результатів. Викладені у роботі положення та висновки сприяють збагаченню вітчизняної правової науки та нормотворчої і нормозастосовчої практики. Вони можуть бути використані:

- у нормотворчій діяльності – посадовими особами органів державної влади та місцевого самоврядування, а також посадовими особами підприємств, установ, організацій при розробці і прийнятті нормативних актів;

- у нормозастосовчій практиці – при прийнятті індивідуальних правових актів, зокрема, ухваленні судових рішень;

- у науково-дослідній сфері – для поглибленого вивчення та аналізу складових верховенства права та їх змістовного наповнення;

- у навчальному процесі – для підготовки навчально-методичних матеріалів для викладання курсів «Загальна теорія права», «Актуальні проблеми загальнотеоретичного правознавства», «Мова права», «Конституційне право», «Верховенство права та його практичне значення» та ін.

Для потреб працівників органів державної влади та місцевого самоврядування здобувачкою був розроблений блок питань для перевірки на предмет відповідності принципу юридичної визначеності у «Контрольному переліку критеріїв верховенства права: застосування в нормотворчій та нормозастосовчій діяльності», який реалізується науковим проектом Центру дослідження верховенства права Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Особистий внесок здобувача. Дисертація, автореферат і опубліковані наукові статті, розділи підручника, в яких викладено основні положення роботи, виконані здобувачкою самостійно. Теоретико-практичні положення та узагальнюючі висновки, що містяться в роботі і визначають її наукову новизну, сформульовані дисертанткою особисто. Використані в роботі ідеї, наукові здобутки, положення чи підходи інших авторів мають відповідні посилання і використані лише для посилення думок та ідей здобувачки.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретико-практичні положення, висновки і пропозиції, які містяться у роботі, були предметом обговорень, доповідей та дискусій на багатьох заходах. Серед найбільш знакових слід виділити такі: щорічні наукові конференції «Дні науки в НаУКМА», літні школи для викладачів загальної теорії права (2014, 2015, 2016, 2017 рр.), I, II та III Міжнародний форум з практики Європейського суду з прав людини (м. Львів, 2013, 2014, 2015 рр.), круглий стіл «Філософія порівняльного правознавства» (пам'яті Петра Мартиненка і Патрика Гленна) (м. Київ, 2014 р.), міжнародний круглий стіл «Історія порівняльного правознавства як напрям наукових досліджень» (м. Київ, 2014 р.), IV міжнародна наукова конференція з елементами курсів підвищення кваліфікації викладачів юридичних дисциплін «Компаративістські читання» (м. Львів, 2012 р.), щорічна конференція Постійної Ради Організації з безпеки та співробітництва у Європі, організована Офісом демократичних інституцій та прав людини «Нарада з оцінки виконання зобов'язань, присвячених людському виміру» (м. Варшава, 2012 р.), міжнародна науково-теоретична конференція «Концепція “живого права” Євгена Ерліха та сучасні проблеми праворозуміння» (м. Київ, 2012 р.), міжнародна науково-практична конференція «Десяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 2011 р.) та ін.

Публікації. Основні положення та висновки роботи висвітлені у 17 наукових працях, із них 11 – у виданнях, які є фаховими, 1 – в іноземному виданні, а також у двох розділах підручника «Загальна теорія права» за загальною редакцією М.І. Козюбри, у тезах науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається з анотації, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (223 найменування), додатків. Загальний обсяг дисертації становить 220 сторінок, із них основного тексту 193 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, охарактеризовано ступінь її наукової розробки, показано зв'язок із науковими темами, програмами, курсами, визначено об'єкт та предмет, мету і завдання дослідження, описано

застосовану методологію та джерельну базу, сформульовано наукову новизну отриманих результатів та положень, які виносяться на захист, визначено їх теоретичне та практичне значення, надано відомості про апробацію та публікації результатів дослідження.

Розділ 1 «Загальнотеоретичні та історико-правові аспекти розуміння принципу правової визначеності як складової верховенства права» присвячений аналізу сутності, співвідношенню досліджуваного поняття з іншими спорідненими принципами. Окреслено еволюцію зміни змісту і наповнення новими складовими принципу правової визначеності залежно від етапу історичного розвитку. На основі аналізу наукових здобутків зарубіжних і вітчизняних учених окреслено різні підходи до розуміння принципу правової визначеності.

У підрозділі 1.1 «Сутність і категорійний апарат принципу правової визначеності та його співвідношення з іншими спорідненими поняттями, що характеризують верховенство права» розкривається зв'язок правової визначеності з верховенством права, зіставляється досліджуваний принцип із такими поняттями, як правова певність, правова прогнозованість, правова стабільність, правова безпека, захист довіри, легітимні очікування тощо. З огляду на цю термінологічну різноманітність ознак, притаманних принципу правової визначеності, їх інколи вживають як взаємозамінні. Однак вимоги принципу правової визначеності є відносною величиною; вони бувають різними, залежно від обставин справи та інтенсивності втручання держави у ту чи іншу сферу суспільних відносин. Доводиться, що правова визначеність – доволі широка багаторівнева концепція, яка охоплює цілий комплекс складових, що в науці і юридичній практиці позначаються різними термінами і поняттями. Стрижнем цієї концепції є передбачуваність.

У підрозділі 1.2 «Теоретичні витоки принципу правової визначеності: становлення та еволюція» досліджується тривалий історичний шлях його становлення і розвитку. Витоки правової визначеності сягають глибинних пластів людської історії, починаючи з зародження самого права як явища, хоч перші уявлення про сутність і зміст цього принципу з'явилися пізніше – в епоху трансформації права з усної форми вираження його норм у письмову. Розуміння принципу правової визначеності відтоді зазнало істотної еволюції, обумовленої низкою соціальних, політичних, економічних, власне-правових та інших чинників, внаслідок чого змінилися як самі теоретичні уявлення про нього, так і особливості його функціонування.

На підставі проведеного аналізу здійснена періодизація становлення та еволюції принципу правової визначеності. Так, в античні часи виділяють так звану короткострокову і довгострокову визначеність закону. Короткострокова, або афінська концепція визначеності, була концепцією писаного закону. Римська концепція визначеності була довгостроковою й означала, що закон не може бути змінений раптово або непередбаченим чином, він не залежить від свавільних повноважень посадових осіб.

Подальші ідеї щодо розуміння принципу правової визначеності розвивалися у працях філософів часів Середньовіччя, Відродження та Просвітництва. Основні ідеї правової визначеності цього періоду: покарання та обмеження волі особи встановлюються виключно на основі закону, правова норма повинна бути виражена

доступною та зрозумілою для пересічного громадянина мовою й оприлюднена завчасно. У XIX–XX ст. формуються такі вимоги принципу правової визначеності: вид і міра покарання призначаються судом на основі закону; неможливість існування необмежених законом дискреційних повноважень у державних органів; правові норми мають бути чітко сформульованими в законі та бути зрозумілими для особи.

У підрозділі 1.3 «Аналіз стану зарубіжних та вітчизняних наукових розвідок щодо розуміння принципу правової визначеності» викладені погляди різних учених про складові та зміст досліджуваного поняття. Аналіз підходів багатьох науковців свідчить про те, що не існує єдиного комплексного розуміння принципу правової визначеності. Як правило, той чи інший учений виділяє лише деякі важливі, на його думку, аспекти (елементи) принципу правової визначеності (захист легітимних очікувань, захист довіри, принцип правової безпеки тощо). Це говорить, з одного боку, про відсутність єдиного уніфікованого підходу до досліджуваного поняття, а з другого – про його велику важливість.

Розділ 2 «Вимоги принципу правової визначеності до нормотворчої та нормозастосовчої діяльності» окреслює формальні (юридико-технічні), матеріальні (змістовні) та процедурні вимоги до нормотворення та нормозастосування. У ньому підкреслюється важливість принципу легітимних очікувань та вимоги неухильного виконання нормативно-правових актів для забезпечення правової визначеності. Здійснений порівняльний аналіз підходів до подолання правової невизначеності і прагнення до правової визначеності у правових сім'ях континентального і загального права.

У підрозділі 2.1 «Юридико-технічні вимоги досконалості нормативно-правових актів» зазначається важливість змістовних, юридико-технічних вимог до правової норми: ясність, чіткість формулювань, правила вживання юридичних термінів, дефініцій, професіоналізмів, юридичних фікцій, презумпцій та конструкцій. Застосування у текстах нормативно-правових актів прийомів і способів юридичної техніки, зокрема, юридичної термінології, сприяє забезпеченню формальної визначеності. Водночас не можна ігнорувати попередження, вміщене у Дигестах: «*omnis definition in jure periculosa*» – будь-яка дефініція у праві є небезпечною. Тому юридичні терміни мають вживатися в текстах законодавчих актів логічно та послідовно. Важливого значення набувають вимоги повноти та лаконічності, а також процедурні вимоги вираження правових норм (доведення до відома населення, офіційне оприлюднення, опублікування нормативно-правових актів).

У підрозділі 2.2 «Критерії якості правової норми, вироблені нормозастосовчою практикою Європейського суду з прав людини» на основі аналізу судової практики доведено: поняття «чіткість» і «ясність» є поняттями оціночними, що унеможлиблює їх визначення у правових нормах. Однак ЄСПЛ розробив певні засадничі положення розуміння цього аспекту принципу правової визначеності: нечітке формулювання правової норми або вимоги суду допускається лише у виняткових випадках, коли з контексту самої норми або рішення суду можна з достатньою очевидністю встановити, що вимагається від особи; ступінь чіткості правової норми залежить від змісту нормативно-правового акта, сфери, на яку

поширюється цей нормативно-правовий акт, а також від кількості та статусу тих, кому він адресований; судова практика є засобом, який деталізує формулювання правової норми у конкретних випадках; чіткість правової норми є не тільки гарантією захисту особи від свавільного втручання у приватне життя, а й засобом, що обмежує дискреційні повноваження органів державної влади.

У підрозділі 2.3 «Відповідність законним очікуванням людини як ознака принципу правової визначеності» з'ясовано історичні витoki і зміст цієї складової досліджуваного поняття. Так, принцип захисту легітимних очікувань походить із німецького адміністративного права, а саме від концепції «захисту довіри» й означає постійність, незмінність і законність нормативно-правового акта, а також вимоги неухильного виконання законів суб'єктами владних повноважень.

Згідно з цією концепцією ті, хто чинить добросовісно на підставі правових норм не повинні відчувати краху надій щодо своїх легітимних очікувань. Вимоги, які ставляться до держави в цьому контексті, можна умовно поділити на вимоги до нормотворчості (неможливість частих, непослідовних, непередбачуваних змін нормативно-правових актів) і вимоги до нормозастосовчої діяльності (єдність юридичної, зокрема, судової практики, унеможливлення вибіркового правосуддя тощо). На основі аналізу судової практики ЄСПЛ показано важливість дотримання законності у діяльності органів публічної влади в аспекті захисту легітимних очікувань. Досліджено, що існує три аспекти законних очікувань людини щодо правових норм, а саме: законні очікування людини, що правові норми будуть застосовуватися для реалізації її прав та свобод; законні очікування людини, що її справа буде вирішена відповідно до чинних правових норм (тобто не застосовуватиметься зворотна дія правової норми) та згідно з усталеною практикою застосування цих правових норм; законні очікування, що призначена особі міра покарання за вчинене правопорушення не буде збільшена (посилена) при розгляді справи судами вищих інстанцій.

У підрозділі 2.4 «Принцип правової визначеності у правових сім'ях континентального і загального права: порівняльний аналіз» окреслено різницю у ставленні до забезпечення правової визначеності у цих системах. Це зумовлено, по-перше, різним застосуванням пріоритетності джерел права при ухваленні судових рішень в континентальній Європі та США й інших країнах загального права. По-друге, у різній ролі суддів при ухваленні рішень у кодифікованому і прецедентному праві. Довгий час аж до кінця ХХ ст. вважалося, що забезпечення правової визначеності в правовій сім'ї загального права неможливе. Однак існує протилежна думка: закон неминуче підлягає певному ступеню невизначеності *ex ante* у зв'язку з неможливістю передбачення результатів суду. І навпаки, закон обов'язково є визначеним *ex post*: судові процеси сприяють створенню прецедентів, що зменшують невизначеність. Таким чином, існує природний баланс між ступенем невизначеності законодавчого процесу (що під контролем судових органів) та судового процесу (що виникає через невизначеність норм закону). З економічної точки зору прецедентне право є вигіднішим, ніж кодифіковане законодавство, хоч і менш визначеним.

На підставі формальних і змістовних вимог правової визначеності виділяють дві концепції. Так, доступність, зрозумілість, чіткість, однозначність, простота,

узгодженість, передбачуваність правового регулювання – це вимоги так званої статичної концепції правової визначеності. Мінливість, динамізм, пластичність і гнучкість права забезпечуються здатністю до адаптації закону шляхом не прийняття нових, чи внесення змін до чинних законів, а шляхом тлумачення текстів існуючих актів. Це вимоги динамічної концепції правової визначеності. Її обидві вони мають діяти збалансовано.

Невизначеність окремих норм в сім'ї континентального права компенсується визначеністю правової системи загалом, зокрема, через застосування правових принципів, аксіом, презумпцій, а також – опосередковано - через судову діяльність. Тому сьогодні говорити про різний ступінь правової визначеності у правових сім'ях континентального і загального права некоректно. Прагнення до подолання невизначеності притаманне будь-якій правовій системі, яка визнає і функціонує на засадах верховенства права, хоч засоби і способи такого подолання у різних правових сім'ях мають істотні відмінності.

У розділі 3 «Остаточність і виконання судових рішень як ознака принципу правової визначеності» на матеріалах судової практики продемонстровано значення принципу *res judicata*. Окреслено, за яких умов національні засоби юридичного захисту вважаються вичерпаними, охарактеризовано стан виконання судових рішень в Україні та забезпечення єдності судової практики. На підставі аналізу пілотних рішень ЄСПЛ щодо України сформульований висновок про те, що невиконання судових рішень в Україні продовжує мати системний характер. А це, зі свого боку, істотно впливає на забезпечення правової визначеності.

У підрозділі 3.1 «Остаточність судових рішень (*Res judicata pro veritate habetur*) у рішеннях ЄСПЛ» проаналізовано такі вимоги, як неможливість перегляду рішення суду, яке набрало законної сили, а також неможливість відмови від виконання судового рішення. У практиці ЄСПЛ ці вимоги отримали назву остаточності судового рішення і розглядаються як елемент принципу правової визначеності.

Зміст принципу правової визначеності у цьому значенні включає такі положення: судові рішення, які набрали законної сили, не підлягають перегляду; жодна зі сторін (зокрема й органи, спеціально уповноважені на представництво інтересів держави та суспільства) не має права вимагати перегляду судового рішення, яке набрало законної сили; наявність поглядів на справу, які суперечать один одному, сама собою не є підставою для перегляду остаточного судового рішення; перегляд судового рішення допускається як виняток лише в цілях виправлення судових помилок або інших неправомірних дій у процесі здійснення правосуддя. При виконанні судового рішення, яке набрало законної сили, необхідно дотримуватися таких вимог принципу правової визначеності: виконання судового рішення не може відтерміновуватися на незаконних підставах; затримка виконання судового рішення на певний період може бути виправданою у виняткових випадках, що передбачені чинним законодавством та для забезпечення задовільного розв'язання проблем публічного порядку; дискреційні повноваження органів держави не повинні чинити перешкоди при виконанні судового рішення.

У підрозділі 3.2 «Неможливість перегляду та неможливість скасування остаточного судового рішення у практиці Європейського суду з прав людини

щодо України» розглядаються питання, у яких випадках неможливий перегляд судового рішення, а у яких – можливий. Нині існує інститут перегляду судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами. Підставою такого перегляду є не недоліки розгляду справи судом, а те, що на час ухвалення рішення суд не мав можливості врахувати істотну обставину, яка могла суттєво вплинути на вирішення справи, оскільки учасники розгляду справи не знали про неї та, відповідно, не могли надати суду дані про неї. Тобто перегляд справи у зв'язку з нововиявленими обставинами має на меті не усунення судових помилок, а лише перегляд вже розглянутої справи з урахуванням обставини, про існування якої стало відомо після ухвалення судового рішення³. Судова практика не є послідовною у визначенні поняття, що є нововиявленими обставинами, тому в цій частині можливі зловживання та порушення принципу остаточності судового рішення, а отже, принципу правової визначеності.

У підрозділі 3.3 «Вичерпання національних засобів юридичного захисту як умова остаточності судових рішень та гарантія права на звернення до Європейського суду з прав людини» досліджується питання, що вважається таким вичерпанням. За загальним правилом, доказом того, що вичерпані всі засоби національного захисту є оскарження судового рішення до касаційної інстанції та отримання, відповідно, рішення цього суду. Проте, оскільки в Україні, як і в деяких інших країнах, є категорії справ, судові рішення по яких не підлягають апеляційному чи касаційному оскарженню відповідно до процесуальних вимог закону, використання всіх можливих засобів національного захисту означатиме рішення суду останньої інстанції у конкретній справі.

Тягар доведення невичерпання всіх національних засобів захисту покладається на державу, якщо вона посилається на те, що заявник не використав усіх можливих доступних та ефективних засобів захисту. Сумніви щодо ефективності національних засобів, не звільняють заявника від обов'язку вичерпання наявного засобу захисту. Навпаки, заявник має бути зацікавлений у зверненні до компетентної судової інстанції з тим, щоб скористатися можливістю вичерпання наявних засобів захисту і правом на звернення до міжнародних судових установ.

Проходження всіх можливих судових інстанцій та звернення до всіх можливих посадових осіб – не є обов'язковою умовою для того, щоб вважати, що особа вичерпала всі можливі засоби національного захисту. ЄСПЛ передусім оцінює ефективність використаних національних засобів захисту, їхню наявність, а також те, чи особа скористалася ними.

У підрозділі 3.4 «Проблеми виконання судових рішень в Україні» наголошується на важливості всіх стадій судового розгляду, направлених на вирішення спору про права й обов'язки цивільного характеру, на необхідності закінчення їх у розумний строк, так, щоб неможливо було виключити стадії, наступні за ухваленням рішення по суті. Так, виконання рішення чи постанови будь-

³ Борщевська О. М. Практика перегляду судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами в порядку цивільного судочинства. URL: http://attorneys.od.ua/datas/users/2-advokatskay%20praktika_03-10.pdf.

якого суду повинно розглядатись як складова «процесу» у значенні ст. 6⁴. Важливого значення набувають проблеми системного порушення виконання судових рішень в Україні. Про це свідчать пілотні рішення «Іванов проти України» і «Бурмич та інші проти України». Відповідні проблеми мають виключно фінансовий та політичний характер і, як вбачається з цих справ, їхнє вирішення виходить за межі компетенції ЄСПЛ, оскільки вони можуть бути подолані лише державою-відповідачем. Вагомою причиною цього є складність виконання державою своїх зобов'язань щодо реалізації соціально-економічних прав.

У підрозділі 3.5 «Забезпечення єдності судової практики в Україні як вимога принципу правової визначеності» зазначається про складність завдань, які стоять перед судом в умовах високого динамізму суспільних відносин. Він нерідко має приймати рішення з питань, регулювання яких законом відстає від стрімких суспільних змін, або ж які раніше взагалі не потребували правового регулювання. У такому разі перед судом виникає необхідність безпосереднього звернення до принципу верховенства права та його основних складових, самостійно на підставі застосування арсеналу засобів і способів юридичного тлумачення наповнювати зміст правової визначеності, забезпечуючи несуперечливість правової системи і єдність судової практики.

Це сприяє стабільності судової системи та авторитетності судової гілки влади. Проте єдність судової практики не повинна досягатися шляхом встановлення обов'язковості рішень вищих судових інстанцій для судів нижчих інстанцій, оскільки це не узгоджується з принципом незалежності суду. Правова позиція вищого судового органу має бути орієнтиром для забезпечення єдності судової практики не через законодавче закріплення обов'язкового характеру рішень цього суду, а через їхню аргументованість, переконливість і авторитетність для розвитку судової практики.

ВИСНОВКИ

На основі проведеного дослідження у дисертації сформульовані наступні висновки, які мають значення для юридичної науки і практики:

1. Принцип правової визначеності передбачає наявність злагодженого механізму, здатного забезпечувати верховенство права та слугувати стандартом для законодавства та судочинства. Він діє лише у взаємозв'язку з низкою інших споріднених принципів. Серед основних із них варто виділяти принцип правової безпеки, принцип правової певності, принцип незворотності дії закону в часі, за винятком спеціально визначених випадків, а також похідні від названих принципів – законних очікувань та непорушності закріплених прав, так званих «vested rights». Всі вони можуть розглядатись як певні підпринципи принципу правової визначеності.

2. Еволюція поглядів на правову визначеність пройшла ряд історичних етапів. Їх узагальнення дає підстави для виокремлення наступних періодів розвитку

⁴ Микеле де Сальвіа. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. С. 465.

уявлень про досліджуване поняття. *Античний період*, за якого основна увага була зосереджена на так званій короткостроковій і довгостроковій визначеності. Перша з них, або афінська концепція визначеності, базувалася на писаному законі; друга, або римська концепція визначеності, означала, що закон не може бути змінений раптово або непередбаченим чином. *Період Середньовіччя, Відродження та Просвітництва*, який характеризується такими ідеями правової визначеності, як: покарання та обмеження волі особи встановлюються виключно на основі закону; правова норма повинна бути виражена доступно та зрозумілою для пересічного громадянина мовою й завчасно оприлюднена. *Період XIX–XX ст.*, за якого були сформульовані такі вимоги принципу правової визначеності, як: неможливість існування у держави необмежених законом дискреційних повноважень; правові норми мають бути чітко сформульованими в законі та бути зрозумілими для особи; вид і міра покарання визначаються судом.

3. Однією з перших і провідних складових правової визначеності (від Античності до сьогодення), була і залишається можливість особи передбачати правові наслідки своїх дій чи бездіяльності. Протягом тривалого історичного часу розвитку принцип правової визначеності доповнювався такими змістовними характеристиками, як: можливість для конкретних осіб будувати довгострокові плани на основі сукупності правил, які встановлюються законом; ясність, чіткість і доступність формулювань текстів законів; безумовна повага до судових рішень та обов'язковість їх виконання, а також принцип *res judicata*; покарання особи або обмеження прав і свобод особи мають бути передбачені законом та ін.

4. Аналіз підходів науковців до розуміння принципу правової визначеності свідчить про те, що не існує єдиного комплексного визначення цього поняття. Відсутність уніфікованого підходу до дефініції досліджуваного поняття говорить, з одного боку, про його складність, а з іншого – про багатогранність цього явища. Це дає підстави стверджувати, що принцип правової визначеності є багатовимірним феноменом, який складається з комплексу різних вимог-підпринципів, сукупність яких дозволяє мати повне уявлення про нього.

5. Основу принципу правової визначеності становить формальна визначеність змісту правових норм, яка досягається шляхом логічного, послідовного та, за можливості, повного врегулювання суспільних відносин і надання цим відносинам певної форми.

6. Зміст принципу правової визначеності становить вимога якості законів (матеріальна визначеність – вимога до змісту), яка має такі ознаки, як чіткість, точність, зрозумілість і передбачуваність законодавства, що досягається в процесі нормотворення шляхом використання засобів юридичної (нормотворчої) техніки. Законодавство може бути передбачуваним лише тоді, коли правові норми є зрозумілими, тобто точно та чітко сформульованими та доступними. Окрім того, принцип правової визначеності включає також процедурні вимоги: оприлюднення законів та інших нормативно-правових актів і темпоральні умови набрання ними чинності.

7. На основі аналізу судових рішень можна стверджувати, що принцип правової визначеності використовується судами як практичний інструмент при вирішенні складних судових справ, особливо тих, які стосуються порушення вимог

верховенства права, зокрема органами публічної влади. Судова практика є тим засобом, який дотично до кожної конкретної ситуації шляхом юридичного тлумачення дає можливість виокремити і деталізувати складові принципу правової визначеності.

8. Аналіз практики ЄСПЛ дозволяє зробити висновок, що в процесі нормозастосовчої діяльності Суд надав змістовного наповнення таким складовим принципу правової визначеності, як ясність та чіткість правової норми, заборона зворотної дії нормативно-правових актів, передбачуваність дії нормативно-правових актів та діяльності органів публічної влади, захист легітимних очікувань особи. ЄСПЛ визначив, що невід'ємною частиною права на доступ до суду та справедливий судовий розгляд є остаточність та обов'язковість виконання рішення суду, яке набрало законної сили. Така практика дала новий поштовх доктринальним розробкам складових принципу правової визначеності, а також виступила допоміжним джерелом для національної нормозастосовчої діяльності, зокрема, судової.

9. Критеріями якості правової норми, виробленими нормозастосовчою практикою ЄСПЛ, є такі: нечітке формулювання правової норми не може визнаватися нормою і допускається лише у виняткових випадках, коли з контексту самої норми або рішення суду можна з достатньою очевидністю з'ясувати, що вимагається від особи; судова практика є засобом, який деталізує формулювання правової норми у конкретних випадках шляхом тлумачення норм права; вимога чіткості та зрозумілості правової норми є диференційованою щодо справ, які стосуються прав, обов'язків та відповідальності осіб, та справ, щодо меж втручання держави у приватне життя особи; чіткість правової норми, що проявляється у детальній визначеності, є не тільки гарантією захисту особи від свавільного втручання у приватне життя, а й засобом, що обмежує дискреційні повноваження суб'єктів владних повноважень.

10. Існує три аспекти законних очікувань людини щодо правових норм, а саме: законні очікування людини, що правові норми будуть застосовуватися для реалізації її прав та свобод; законні очікування людини, що її справа буде вирішена відповідно до чинних правових норм (тобто не застосовуватиметься зворотна дія правової норми) та згідно з усталеною практикою застосування цих норм; законні очікування, що призначена особі міра покарання за вчинене правопорушення не буде збільшена (посилена) при розгляді справи судами вищих інстанцій. Для захисту легітимних очікувань особи важливого значення набуває неухильна виконуваність норм законів та інших нормативно-правових актів органами публічної влади й правомірна поведінка особи.

11. Аналіз підходів до розуміння принципу правової визначеності у континентальній і загальній правових системах дає змогу зробити такі висновки: неактуальними сьогодні є питання про те, у якій правовій системі правова визначеність забезпечується більшою мірою; принцип правової визначеності є універсальною вимогою для всіх правових систем сучасності; правова визначеність у різних правових системах забезпечується різними способами: застосуванням чітко визначених норм законодавства, ухваленням рішень на основі правових принципів, різними прийомами юридичної аргументації, правилами належної правової

процедури тощо; важлива роль у забезпеченні правової визначеності належить діяльності судів, які належною практикою можуть сприяти досягненню більшого ступеня визначеності, ніж досконале з юридико-технічної точки зору законодавство.

12. Необхідність однакового тлумачення та застосування вищим судом країни правових норм в аналогічних ситуаціях є обов'язковою умовою для задоволення законних та справедливих очікувань людини, а відповідно – утвердження правової визначеності у суспільстві та державі.

13. Вичерпання національних засобів юридичного захисту в контексті звернення до ЄСПЛ слід розуміти, як наявність судового рішення, винесеного останньою інстанцією. Утім, важливо мати на увазі, що необхідність вичерпання всіх ефективних і доступних національних засобів захисту є правилом, яке має застосовуватися гнучко до кожної окремо взятої ситуації. Суд повинен реалістично оцінювати не лише формальні засоби захисту, наявні в національній правовій системі, а й загальний правовий та політичний контекст, а також особисті обставини заявника. Правило вичерпання національних засобів захисту не застосовується у випадку, коли доведено, що в судовій та адміністративній практиці повторюються дії, несумісні з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, а офіційні органи держави ставляться до цього толерантно, таким чином роблячи будь-яке провадження даремним чи неефективним.

14. У забезпеченні єдності судової практики як складової принципу правової визначеності важлива роль належить правовим позиціям вищого судового органу держави. При цьому основною вимогою до таких правових позицій є їх авторитетність, а не формальна обов'язковість, яка не сумісна із принципом незалежності суду. З огляду на це, правові позиції мають бути належним чином аргументованими, враховувати людиноцентристський підхід до сучасного праворозуміння, динамізм суспільних відносин та інші чинники.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України з юридичних наук

1. Матвеева Ю. І. Статична та динамічна концепції правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2018. Т. 2. С. 34–38.
2. Матвеева Ю. І. Тлумачення поняття «закон» в аспекті принципу правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2014. Т. 155. С. 18–20.
3. Матвеева Ю. І. Невиконання судових рішень в Україні як порушення принципу правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2013. Т. 144–145. С. 24–27.
4. Матвеева Ю. І. Поняття та розуміння принципу правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2017. Т. 200. С. 93–97.
5. Матвеева Ю. І. Правова визначеність: pro et contra. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2018. Т. 1. С. 29–32.
6. Матвеева Ю. І. Принцип визначеності в рішеннях Європейського Суду з прав людини. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2008. Т. 77. 2008. С. 53–56.

7. Матвеева Ю. І. Принцип правової визначеності та проблеми невиконання судових рішень. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2012. Т. 129. С. 50–53.

8. Матвеева Ю. І. Принцип правової визначеності: історичні підходи та сучасне розуміння. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2011. Т. 116. С. 29–31.

9. Матвеева Ю. І. Принцип правової визначеності: у пошуках розуміння. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2009. Т. 90. С. 10–13.

10. Матвеева Ю. І. Визначення права і визначеність закону. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2016. Т. 53. Київ, 2016. С. 47–49.

11. Матвеева Ю. І. Юридико-технічні характеристики принципу правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2015. Т. 168. С. 37–39.

Статті у наукових періодичних виданнях з юридичних наук інших держав

12. Матвеева Ю. И. Принцип правовой определенности и проблемы его применения. *Ardaradatutyun – Hamar*. 2013. № 2(21). С. 83–88.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

13. Матвеева Ю. І. Деякі аспекти розуміння принципу правової визначеності. *Принципи гуманізму та верховенства права як умова розвитку демократичної, соціальної, правової держави (пам'яті професора В. В. Конєйчикова): матер. міжвузівської наук.-теор. конф.* Київ, 2009. С. 47–50.

14. Матвеева Ю. І. Деякі з основних вимог реалізації принципу верховенства права. *Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна: зб. наук. ст.* Київ: Дух і літера, 2013. С. 378–388.

15. Матвеева Ю. І. Історико-теоретичні підвалини розуміння принципу правової визначеності. *Антропологія права: філософські та юридичні виміри*. Львів: Галицький друкар, 2012. С. 362–375.

16. Матвеева Ю. І. Остаточність судових рішень як один з аспектів принципу правової визначеності. *Актуальні проблеми юридичної науки (збірник тез міжнародної наукової конференції «Десяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 18–19 листопада 2011 року): у 4 ч.* Хмельницький: ХУУП, 2011. С. 95–97.

17. Матвеева Ю. І. Поняття та практичне значення принципу правової визначеності. *Проблеми теорії та історії держави і права: зб. ст.* Львів; Київ, 2011. С. 67–70.

18. Матвеева Ю. І. Принцип правової визначеності в історичній ретроспективі. *Актуальні проблеми юридичної науки: зб. тез Міжнародної наукової конференції «Восьмі осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 13–14 листопада 2009 року): у 4. ч.* Хмельницький: ХУУП, 2009. С. 60–62.

19. Матвеева Ю. І. Принцип правової визначеності як вимога формулювання злочину та покарання. *Порівняльне правознавство: Сучасний стан і перспективи розвитку: зб. ст.* Одеса, 2013. С. 132–135.

20. Матвеева Ю. І. Принцип правової визначеності як вимога формулювання злочину та покарання. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку*: зб. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, нац. ун-т «Одес. юрид. акад», Нац. акад. прав. наук. України, Укр. асоц. порівня правознавства. Одеса: Фенікс, 2013. С. 132–135.

21. Матвеева Ю. І. Принцип правової визначеності як відповідність законним очікуванням людини. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку*: зб. ст. Львів; Київ, 2012. С. 305–308.

22. Матвеева Ю. І. Розвиток поглядів на розуміння принципу правової визначеності. *Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми державотворення в сучасних умовах»*. Київ, 2010. Т. 3. С. 101–103.

23. Матвеева Ю. І. Структура норми права та її ефективність. *Стан та перспективи розвитку юридичної науки та освіти: міжнар. наук.-практ. конф.* Київ: Магістр-XXI сторіччя, 2007. С. 326–328.

24. Матвеева Ю. І. Юридична мова. Юридична техніка нормотворчості (Розділ 12). *Загальна теорія права: підручник* / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваїте, 2015. С. 203–224.

25. Матвеева Ю. І. Ясність та чіткість правової норми як вимога принципу правової визначеності. *Соціологічні та філософські проблеми права очима молодих науковців та практиків*. Київ, 2012. С. 39–43.

26. Матвеева Ю. Історичний аналіз і сучасні підходи до розуміння принципу правової визначеності. *Антропология права: філософські та юридичні виміри: ст. учасників Четвертого всеукраїнського круглого столу*. Львів: Край, 2009. С. 154–162.

27. Матвеева Ю. Принцип верховенства права у рішеннях Європейського суду з прав людини. *Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави: матер. міжнар. щорічної наук. конф., присвяченої пам'яті видатних вчених-юристів П. О. Недбайла, О. В. Сурілова, В. В. Конєйчикова*. Одеса: Фенікс. 2010. С. 207–211.

АНОТАЦІЯ

Матвеева Ю. І. Принцип правової визначеності як складова верховенства права. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». – Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Київ, 2019.

У дисертаційному дослідженні проаналізовано сутність, становлення та еволюцію, сучасне розуміння принципу правової визначеності як однієї з найважливіших складових верховенства права, його співвідношення з іншими спорідненими поняттями; основні вимоги принципу правової визначеності для нормотворчої та нормозастосовчої, зокрема, судової практики. На основі проведеного дослідження запропоновано комплексний науково-методологічний підхід до розуміння принципу правової визначеності як багатогранного й

багатовимірною поняття, яке складається з елементів-підпринципів, і класифікацію вимог для нормотворчої та нормозастосовчої діяльності.

Ключові слова: верховенство права, принцип правової визначеності, комплексне поняття, статична та динамічна концепції правової визначеності, захист легітимних очікувань, виконуваність нормативно-правових актів, *res judicata*, виконання судових рішень, забезпечення єдності судової практики.

АННОТАЦИЯ

Матвеева Ю. И. Принцип правовой определенности как элемент верховенства права. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук (доктора философии) по специальности 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений». – Национальный университет «Киево-Могилянская академия». – Киев, 2019.

В диссертационном исследовании осуществлено анализ сущности, становления и эволюции, современное понимание принципа правовой определенности как одной из наиболее важных составляющих верховенства права, его соотношение с другими однородными понятиями; основные требования принципа правовой определенности для нормотворческой и нормоприменительной, в частности, судебной практики. На основании проведенного исследования предложено комплексный научно-методологический подход к пониманию принципа правовой определенности как многогранного и многомерного понятия, которое состоит из совокупности составляющих элементов-подпринципов, и классификацию требований к нормотворческой и нормоприменительной деятельности.

Ключевые слова: верховенство права, принцип правовой определенности, комплексное понятие, статическая и динамическая концепции правовой определенности, защита легитимных ожиданий, исполняемость нормативно-правовых актов, *res judicata*, исполнение судебных решений, обеспечение единства судебной практики.

THESIS ABSTRACT

Yu. I. Matvieieva. The principle of legal certainty as a component of the rule of law. – Qualifying research paper in the form of a manuscript.

Ph. D. thesis in Law for the degree in 12.00.01 “Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Thought”. – National University of “Kyiv-Mohyla Academy”. – Kyiv, 2019.

Summary of the main content of the thesis. Thesis analyzes essence, formation, evolution, and modern understanding of the principle of legal certainty as one of the most important components of the rule of law, its relation to other similar concepts; basic requirements of the principle of legal certainty for rule-making and law enforcement, and particularly for litigation practice. The research was a basis for the proposal of a combined scientific and methodological approach to understanding the principle of legal certainty as

a comprehensive concept including many aspects, which consists of constituent sub-principles and classification of requirements for rule-making and law enforcement.

Section I, *“General Theoretical and Historical and Legal Aspects of Understanding the Principle of Legal Certainty as a Component of Rule of Law”*, analyzes the essence and relation to other similar principles such as: legal security, predictability, irreversibility of legal acts, protection of trust, etc. within the research question. The study concludes that the principle of legal certainty constitutes a concept with many aspects making it impossible to propose its universal definition. The essence of this phenomenon should be revealed through a number of constituent elements.

Section II, *“Requirements of the Principle of Legal Certainty for Rule-Making and Law Enforcement Activities”*, outlines formal (legal and technical), procedural and substantive requirements for rule-making and law enforcement. A considerable number of judgments of the European Court of Human Rights has been analyzed. The research resulted in a classification of individual requirements for rule-making and law enforcement activities, as well as common requirements for these activities.

Section III, *“Finality and Execution of Judgments as a Sign of the Principle of Legal Certainty”*, demonstrates the sense of *res judicata* principle based on case law materials. Conditions under which national remedies are considered to be exhausted are outlined. Problems of execution of judgments in Ukraine and the maintenance of the unity of judicial practice are characterized. Based on the analysis of the ECHR pilot decisions on Ukraine, it is concluded that non-execution of judgments in Ukraine keeps being systemic. This, in its turn, significantly affects legal certainty.

Scientific novelty of the obtained results impacts theoretical and practical input of the thesis. It formulates a number of theoretical propositions and conclusions new to the national legal science and practice, namely:

- defined theoretical origins of formation and traced evolution of understanding of legal certainty principle from ancient times to the present; revealed significant differences in cognition and interpretation of legal certainty in different historical epochs, as well as tendencies in the development of the studied concept depending on the evolutionary progress;
- conducted a comparative legal analysis of the understanding of the principle of legal certainty in legal systems of continental and common law, drawing thus a conclusion on common and distinctive features and their influence on rule-making and law enforcement activities. The unquestionable recognition of the principle of legal certainty and the desire to overcome legal uncertainty share common features between each other. Different degrees of legal uncertainty and ways of overcoming them in relation to the historical and legal role of rule-making and judicial bodies constitute distinctive features of these systems.
- proposed a comprehensive scientific and methodological approach to understanding the principle of legal certainty as a multifaceted and multidimensional concept, which does not allow it to formulate its universal definition. It makes sense to reveal the essence of this complex phenomenon through a set of requirements or subprinciples, which jointly and fully formulate a complete picture of the phenomenon under study;
- developed the classification of requirements of the principle of legal certainty for: rule-making, law enforcement, and common requirements for rule-making and law

enforcement. In particular, the requirements for rule-making activity can be separated into the following groups:

- 1) *legal and technical*;
- 2) *contextual* - these are the requirements of the legal rule quality;
- 3) *procedural* - these are the requirements of ensuring the expression of legal rules

The requirements for law enforcement activities are as follows:

- steadfast fulfillment of legal rules and other regulatory legal acts, individual acts;
- consistency of regulatory legal acts;
- validity of law enforcement acts, in particular, court decisions;
- consistent adherence of the legal positions formulated by supreme courts;
- steady execution of court decisions.

Common requirements for rule-making and law enforcement are as follows;

- inadmissibility of changes for the worse;
- protection of legitimate expectations of a person;
- prohibition of the retroactive effect of acts in time, except where such an act improves the legal status of a person;
- *nullum crimen sine lege, nullum poena sine lege*;
- *res judicata* - finality of court decisions.

Practical importance of the results obtained. The provisions and rationale set out in this research paper contribute to the deepening and enrichment of domestic legal science and legal practice, in particular:

- in rule-making activities ;
- in law enforcement, in particular, case law;
- in research activities - for a deep study and analysis of the components of the rule of law and their substantive content;
- in the educational process.

A question pool has been developed for the needs of employees of state authorities and local self-government to check the compliance with the principle of legal certainty in the “Checklist of the Rule of Law Criteria: Application in Rule-Making and Law Enforcement Activities”, which is being implemented by a scientific project of the Research Center for the Rule of Law at the National University of “Kyiv-Mohyla Academy”.

Keywords: rule of law, principle of legal certainty, complex concept, static and dynamic concepts of legal certainty, protection of legitimate expectations, enforceability of regulatory legal acts, *res judicata*, execution of court decisions, ensuring the unity of court practice.